

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эглээн

ШЫН

№ 41
(17842)

2010 чылдың
апрель 15,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail:
shyntuva@mail.ru

Ниитилел-политиктиг солун

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун сонгукчуларга КЫЙГЫРЫ

Хүндүлүг чонум!
Апрель 11-де, Тываның хөй националыг
чону чаарттыганын Үндэсин Хоойлу дээш
чаңгыс демниг бадылаашкынны кылган.
Республиканың бүгү чурттакчыларының 83
хуузу референдумга киришкен. Оларның
95 хуузу референдумче үндүрген
өскерилгелерге чөпшээрэжи, «Ийе» деп
бүзүрелди-биле бадылаан. Бистиң чону-
вустун хамааты харысалгазының бедиин
болгаш быжыг туруштуун бо түңнелдер
көргүскен. Ол дээрге бистиң шуптувустун
ниити тиилелгевис-тир! Бистиң чер-чур-
туска сайзырал дээш, чаңгыс демне-

жилге дээш, бурунгаар хөгжүлдө дээш
чонувустун бадылаанынга өөрүп тур мен.

Бистер ам-даа кады бурунгаарлаар
ужурлуг бис. Кыска хуусаа дургузунда чаң-
гыс палаталыг Хуралдың сонгулдаларынга
хоойлужудулга белеткелдерин, Хөй-ниитиниң
палатазын тургузар, кызырылгалардан кам-
галаттыг акша-хөреңгини шын ажыглаа-
ры, күрүнениң эрге-чагырга черлерин эки-
жидер талазы-биле ажылдарны чорудар
бис.

Экономика болгаш саң-хөө талазы-биле
яамыларга 2011 чылда Кызылга чаа уруглар
садын тудары-биле акшаларны келир

чылдың бюджетинче кириеринге хамаа-
рышкан айтышкынны берген мен. Көдээ
ажыл-агыйның сайзыралынга улуг үлүг-
хуузу киригени дээш малчыннарны деткир
талазы-биле Хоойлу белеткеттинип турар.
Ол дээрге малчыннарга акша-хөреңги
талазы-биле деткимче, курорттарга болгаш
санаторийлерге оларның дыштанылгазы
база малчыннарны чогуур деңгелге онзалап
үнелээринче угланган оон-даа өске ажыл-
дарны кылып бис.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Силерге бистиң төрөөн чер чуртувустун
салым-чолу дээш референдумга идепкей-

лиг киришкениңер дээш улуу-биле өөрүп
четтиргенимни илередип тур мен. Бистер
шупту демнежи алгаш, чуртувустун келир
үези дээш кандыг-даа айтырыгларны кады
шиитпирлеп шыдаарывысты бүзүрелди-
биле бадыткадывыс.

Улуг байырлал — Тиилелгениң 65 чы-
лынга чедир ай четпес хонуктар арткан.
Чугула бо болушкунун белеткелинге ба-
за чаңгыс демниг бадыткап, дайын
киржикчилеринге, тылдың ажыл-ишчиле-
ринге сагыш човаашкын-биле кичээнге-
лиг бооп, турсаалдарны чурумчудуп,
Ада-чурттуң Улуг дайынының бүгү киржик-
чилериниң аттарын мөңгөжидээлиңер. Сал-
галдарның аразында харылзааны быжыг-
лап, Тиилекчи-Солдатка хүндүткелди бол-
гаш өөрүп четтиришкенин илередилиңер.

Ажыл-херектер бистиң мурнувуста ам-
даа хөй. Олар күүсеттиңер дээрзинге
бүзүрелдиг мен.

Айлаң ДАРЖАА

Улуг Тиилелгениң 65 чылынга уткуштур

МААДЫРЛАРНЫ МӨҢГЕЖИДИП...

Улуг Тиилелгениң 65 чылы чоокшулаан. Кызылда Национал
паркче кирер кол аксында Ада-чурттуң Улуг дайынының
киржикчилеринге турсаалды септээр, эде кылыр ажылдар кидин
түлүк чоруп турар. Хоорайның чурттакчыларының-даа, аалчы-
ларының-даа чанынга кээп чурукка тырттырып, дыштаныр ынак
чериниң чаа аян-шиниктиг болурун сонуургап, тудугжуларга
ужуражып чедер бердим.

Септелге ажылдарын Абакан-
дан «Элита» КХН-ниң тудугжулары
кылып турар. Бо час соок болза-
даа, эртен эрте шөлгө көстүп кээп,
бистиң төрөөн республикавыстың
бир төөгүлүг турсаалын эде
дерип турар кожа республиканың
тудугжулары бо ажылдарны, орай-

ла дизе, май 6-да доозуптарын
планнап турарын чугаалады. Ту-
дугнуң проравы Алексей Ва-
сильевич азыглар хемчээр херек-
селдери-биле өңүг плиткарның
азыгларының дескизин хемчээр-
шаан, журналистер ажыл кылы-
рынга шаптыктаар деп сылдаг-

лааш, мээң айтырыгларымга ха-
рыылавайн барды. Тудугнуң мас-
тери Анатолий Мерзляков «Элита»
КХН-ниң директору Ваан Андра-
сян дээрзин медеглээш:

— Бис бо объектиде ажыл-
дарны дүрген доозар дээш, 13
кижи составтыг бригада эртен сес

шактан эгелеп ажылдааш, кежээ
орай 9 шакка чедир ажылдап тур
бис. Ам канчаар, бис база өг-
бүлөвисче далажып турар болгай
бис. Тудуг ажылдарының түңнел-
дери шынарлыг болзун дээш
кызымак ажылдап турарлар хөй:
Гриша Шмавонян, Ростам Ха-
ча-

турян, Борис Денуров, Абрамов
Александр, Анатолий Суворов,
Николай Суворов болгаш өске-
лерни-даа адап болур. Ада-чурттуң
Улуг дайынынга фашистерге удур
дайылдажып, амы-тынын харам-
нанмай тулчуп турганнарга турса-
каалды кылыры тудугжу кижиниң
чоргааранчыг үлүү дээрзин билеп,
Тиилелге-биле, хоочуннар, деп
байыр чедирип тура, оларга турса-
кааткан турсаалды чараш, мөңгө
кылдыр кылырын кызып-ла тур
бис — деп чугаалады.

Республикавыстың ыдык бир
чери бо турсаалды эде кылып
турар тудугжуларның холу тудун-
гур болзун деп күзевешаан, ыңдыг
төөгүлүг болгаш турсаалдыг
черлеривисти аныяк-өскөн база
хүндүлөп чоруур болзун деп
йөрээдим. Тиилелге чедир ам 26
хонук арткан. Силер боттарыңарга
хамааржыр девискээринерни улуг
байырлалга белеткеп тур силер бе?

Ажыл-иш хайнышкынның.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Григорий Шмавонян биле Ростам Хачатурян:
сантиметр бурцүзү — улуг харысалга.

ТР-ниң Чазааның Даргазының бир
Чарлыынга хамаарыштыр

ИГИЛ – САЛГАЛ ДАМЧААН ҮНЕЛИГ ЭРТИНЕ

Тыва чоннуң бурун шагдан кадагалап хүндүлээри хөгжүм херексели игилге хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол 2010 чылдың февраль 24-те Игил дугайында № 15 Чарлыын үндүргөн. Ук Чарлыкты бурунгу өгбелеривистиң биске хумагалыг арттырып дамчыткан ыдыктыг игилди хүндүлөп, тыва чоннуң культуразын үнелеп, хей-аьдын бедидип база патриотчу кижизидилгени көдүрер сорулга-биле үндүргөн.

Игил, бызаанчы, дошпулуур дээш, оон-даа өске тыва национал хөгжүм херекселдери чоннуң байлаа, эртинези, чоргааралы болуп, культураның кол черин ээлеп турар. Шынап-ла, өске чоннардаан ылгалып турар онзагай хөгжүм херекселдери база хөөмей-сыгыт, каргырааның хөгжүмү төрөөн чуртувусту делегейде алдаржыткан. Ону бүгү делегейни дескиндири бараалгадып чоруурлар дээрге, бистиң ак-көк Тывавыстың алдарлыг артистери. Ол дээш оларга тыва чон чоргаарланып чоруур.

Игил – өгбелеривистиң шагшандан бээр хүндүлөп, сагыш-сеткилинден уярадыр ойнап чораан хөгжүм херексели. Ынчангаш өгбелеривистиң сагып чораан чаагай чаңчылдарын эгидип, хөөмей-сыгытты, тыва хөгжүм херекселдеривис-биле хөңнү хей-аьт кирип, чуртувустуң болгаш чону-

вустуң ат-алдарын көдүреринче бүгү күжүвүстү угландырап ужурулгусу. Ол ышкыш амгы өзүп орап салгалывыска бо бүгү эртинези-байлаавысты кадагалап арттырып, аныяк-өскенни чараш аажы-чаңга чаңчыктырып кижизидери бистиң кол сорулгавыс болур.

Ховар хөгжүм херекселдин кылдыр ус шевер мастерлер хей эвес. Ынчалза-даа өгбелерден дамчып келген хөгжүм херекселдерин кылбышаан, оларны улам сайзырадып турар мастер Алдар Тамдын болгаш оон коллективиниң бары өөрүнчүг. «Тыва национал хөгжүм херекселдериниң улустуң ус шевери» хүндүлүг атты ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун мастер Алдар Тамдынга тывысканы тыва хөгжүм херекселдериниң мастерлериниң хей-аьдын көдүрүп, оларның чогадыкчы ажилынга идигни берип турарын көргүзүп

турар. А.Тамдынның удуртканы мастерлерниң кылып турар ховар дээн хөгжүм херекселдери төрөөн Тывавысты ам-даа алдаржыдар дээрзи чугаажок.

Игил чүгле эр кижиниң хөгжүм херексели болуп, онза ылгалып турар. Игил эр хиндиктиг чоннуң хей-аьдын, сүлдезин улам бедидер болгаш сагыш-сеткилин оттурар күштүг. Тыва национал хөгжүм херекселдериниң ус-шевер мастерлер, хөгжүмчүлөр, эртем болгаш чогадыкчы интеллигенция база хей-ниити организациялары «Тыва Республиканың культуразының болгаш төөгүзүнүң салгал дамчаан үнелиг эртинези» – Игилди суртаалдаар талазы-биле ажалды республиканың чонунуң аразынга болгаш республикадан дашкаар черлерге чорудары чугула. Ниитизи-биле чугаалаарга, бо кыска «Игил» деп сөс бодунда дыка улуг ужурутканы сиңирип, илередип турар. Ынчангаш ТР-ниң Чазааның Даргазының үндүргени Чарлыын езу-гаар тыва чоннуң уран чүүлүнүң бир онзагай, ховар дээн хөгжүм херексели болур игилди камнап-кадагалап, келир үениң салгалында дамчыдып бээр база суртаалдаар талазы-биле ажалды чорудар ужурулгусу. Ол ышкыш игилди «Тыва Республиканың культуразының болгаш төөгүзүнүң салгал дамчаан үнелиг эртинези» деп бедик эрге-байдалга ыдыктап, үнелеп чоруулунар.

Валерия КОНГАР.

Көрүкчүнүң бодалы

ЧАРАШ БАЙЫРЛАЛ БОЛДУ

ИГИЛ – тыва чоннуң өгбелеринден дамчып келген хөгжүм херексели. Эр кижиниң чоргааралын, сүлдезин бедидер хөгжүм херексели. Игилди «тос эртинези» бирээзи деп санап турар бис. Шынап-ла, Игил чылының доозулганынга тураскааткан байырлыг кежээзи бедик утка-шынарлыг эрткен, ону езулуг тыва кижиниң байырлалы, аас-кежи деп үнелеп болур. Ол дээш чоргаарланмас аргажок. Көрүкчүлериң, артисттерниң кичээнгейин ыдык игил хаара тудуп, байырлалыңе чалаан. Бо кижизидилгени, бир өске тоолчургу делегейде келгени-биле дөмей. Игилди хүндүткелдин-биле ак кадактарда тудуп алган чараш кыстарның ээлгир шимчээшкени, хүндүткелдин мөгейи онзаланып ылгалган.

Тываның чогадыкчы коллективтери ол кежээниң дургузунда игилдин камгамчык чараш үнүңе үдеткен хөөмей-сыгытты, ырларны күүсеткен. Тыва хөгжүмнү дыйнап олура, кижиниң сеткил-сагыжы улам байлакшып, тыва уран чүүл дээш кайгамчык чоргааралды хайныктырар чорду. Ол байырлыг концертти көрүп ора, ачамның дунмалары, Тываның алдарлыг хөөмейжизи Хунаштаар-оол Оор-

жак база игилчи Эртинези-Очур биле бызаанчы Кашпык-оол Ооржак алышкыларның 60-70 чылдарда тыва уран чүүлду Москваның Кремльге бараалгадып чораанын сактып келдим.

Бичимден тура акыларымның хөгжүм херекселдеринге ойнаарын дыйнап өскөн болгаш, Игилдин байырлалын дыка улуг сонургал-биле сеткил ханып көрдүм.

Тыва чуртувустуң Чазаа чонунуң үндезин культуразының улуг кичээнгейни салып, чыл бүрүзүн бир-ле чугула айтырыгга тураскаадып эрттирип турары – бир онзагай чаа угланышкын.

Тываның талантылыг аваларының бирээзи, Европа, Азия чурттарының чоннарының фестивалдарының киржикчизи Опал Агбаан-Шыраповна Шулуунуң «Тыва кызы» ансамблиниң хөгжүмнүг үделгези-биле номерни күүсеткенин чыылган чон диймитиг адыш чаккашкынары-биле хүлээп алган.

Тыва чонувустуң аас чогаалы, ырлары, танцы-самы, хөгжүмү, чараш чурумалдыг бойдузу, аржаан суглары, ыдыктыг черлери дээш, бисте кандыг эртинези, байлак чок дээр.

Концерттин төңүзүндө «Мен тыва мен» деп ырының күүселдизи-

нин соонда, көрүкчүлериң туруп алгаш адыш чаксап турганы кижиниң сеткил-сагыжының өөрүшкүзүн, чоргааралын оттуруптар күштүг болду.

Ыдыктыг Игил чылы доозулган-даа болза, ол дугайында ажал-хемчеглер уламчылаарының дугайында Чазак Даргазы демдегледди. Үстүндө бижээним байырлал концерттин кожуун-сумуларга, аныяк-өскенге бараалгадып көргүзери күзенчиг деп бодап тур мен. «Мен тыва мен» деп ырыны езулуг тыва эр кижиниң ыдык ырызы кылдыр саназа, кандыг ирги? Ол талазы-биле ону өөредилге-хөгжүм кичээлдериниң программазынче кирип, өзүп орап оолдарга, кыстарга патриотчу кижизидилгени чорудуп, «мен тыва мен» деп чоргаарланып чоруун өөредир болза эки деп бодалдыг мен.

Ынчангаш Игил чылын организаастап эрттиреринге канчаар-даа аажок улуг үлүүн кириштирген Тываның Чазаанга, культурология доктору В.Ю.Сюзюкейге, Алдар Тамдынга база культураның чогадыкчы коллективтеринге мөгее-дир бис.

Сайдам ООРЖАК,
ТР-де Уругларның эргелерин камгалаар фондунуң даргазы.

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириериниң талазы-биле Тыва Республиканың референдумунуң түңнелдерин тодарадырының дугайында

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛЫ

2010 чылдың апрель 14 № 115/505-5 Кызыл хоорай

Девискээр соңгулда комиссияларының киригени бадылаашкынарның түңнелдериниң дугайында протоколдарның бирги экземплярыларынга үндезилеп, ол протоколдарда кирген сан-көргүзүлгелерни түңнел, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы референдум киржикчилериниң даңызында кирген 157930 кижиниң 132574-ү бадылаашкына киришкен, ол 83,94 хуу болган деп түңнелдерни үндүргөн.

Тыва Республиканың референдумунга кириген «Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириериниң дугайында» Конституция хойлузунуң төлөвилелин хүлээп албышаан, Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириеринге чөпшээрер силер-биле?» деп айтырыг дээш 126418 кижизидилгени бадылаан азы Тыва Республиканың референдумунга бадылаашкына киришкеннерниң 95,36 хуузу.

Тыва Республиканың референдумунуң айтырыын хүлээп алырынга 4022 киржикчи удур бадылаан азы Тыва Республиканың референдумунга бадылаашкына киришкеннерниң 3,03 хуузу.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

«Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириериниң дугайында» Конституция хойлузунуң төлөвилелин хүлээп албышаан, Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириеринге чөпшээрер силер-биле Тыва Республиканың референдуму

2010 чылдың апрель 11

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының протоколу

Тыва Республиканың девискээринде девискээр соңгулда комиссияларының саны – 19. Бо протоколду тургускан девискээр соңгулда комиссияларының кирген протоколдарының саны – 19. Референдумга киришкеннерниң саны: 83,96 хуу (референдум эрткен).

1. Бадылаашкын төнүп турар үеде даңыже кирген референдумунуң киржикчилериниң саны – 157930

2. Участок комиссияларының алган бюллетеньнериниң саны – 171559

3. Баш удур бадылаан референдумунуң киржикчилеринге берген бюллетеньнериниң саны – 4586

4. Оон иштинде муниципалдыг тургузулгаларның соңгулда комиссияларының, девискээр (округ) комиссияларының оран-савазының иштинге – 0

5. Бадылаашкын хүнүндө бадылаашкынның оран-савазынга бадылаары-биле референдумунуң киржикчилеринге берген бюллетеньнериниң саны – 117908

6. Бадылаашкын хүнүндө бадылаашкынның оран-савазында дашкаар бадылаан референдумунуң киржикчилеринге берген бюллетеньнериниң саны – 10110

7. Бадылаан бюллетеньнериниң саны – 38955

8. Көжүрүп турар бадылаашкын хааржактарында бюллетеньнериниң саны – 14694

9. Стационар бадылаашкын хааржактарында бюллетеньнериниң саны – 117880

10. Күш чок болган бюллетень-

нерниң саны – 2134

11. Күштүг болган бюллетеньнерниң саны – 130440

11а. Участок комиссияларының алганы быжыглаттырган шыңзылгаларның саны – 9326

11б. Участок комиссиязының референдумунуң киржикчилеринге участка берген быжыглаттырган шыңзылгаларның саны – 1534

11в. Референдумунуң участкага быжыглаттырган шыңзылгалар-биле бадылаан референдумунуң киржикчилериниң саны – 998

11г. Референдум участкага күштүг болган быжыглаттырган шыңзылгаларның саны – 7792

11д. Читкен бюллетеньнериниң саны – 0

11е. Ап турда демдеглеттирмээн бюллетеньнериниң саны – 0

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириериниң дугайында» Конституция хойлузунуң төлөвилелин хүлээп албышаан, Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кириеринге чөпшээрер силер-биле?» деп айтырыгга референдумунуң киржикчилериниң «Ийе» азы «Чок» дээр туруштарының аайы-биле референдум киржикчилериниң үнелериниң саны –

12. Ийе – 126418, хуу-биле 95,36

13. Чок – 4022, хуу-биле 3,03

Референдумга киришкен соңгукчуларның саны – ниитизин биле 132604, хуу-биле 83,96.

Бадылаашкына киришкен референдумунуң киржикчилериниң саны – 132574, хуу-биле 83,94.

Тыва Республиканың Конституция Хоойлузунга өскерилгелерни киирериниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың 2010 чылдың апрель 11-де
референдумунга хлээп алган

1 чүүл.

Тыва Республиканың Конституция-зынга («Тувинская правда», 2001 чылдың май 15-те; 2003 чылдың июнь 26-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2006 чылдың декабрь 14-те; 2007 чылдың июнь 21-де, июнь 23-те; 2008 чылдың апрель 29-та, май 6-да, август 21-де; 2009 чылдың июль 30-де; «Шын» 2006 чылдың декабрь 14-те; 2007 чылдың июнь 26-да; 2008 чылдың май 15-те, сентябрь 2-де; 2009 чылдың июль 23-те) дараазында өскерилгелерни киирер.

1) 3 чүүлдүн 2 кезээн үндүрер;

2) 4 чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

“4 чүүл. Хамааты ниитилелдин институттары

Тыва Республикада күрүне эрге-чагыргазы хөй-ниити каттыжышкыннарының хоойлуга дүүшкен ажил-чорудулгазынче киришпес, Тыва Республикада хамааты ниитилелдин институттарының хөгжүлдесинге дет-кимчени көргүзер.

Хамаатыларның, хөй-ниити каттыжышкыннарының Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнары-биле кады-ажылдажылгазын, хамаатыларның негелделерин болгаш сонугалдарын барымдаалап, оларның эргелерин болгаш хосталгазын камгалаары, хөй-ниити каттыжышкыннарының күрүне политиказын тургузуп база боттандырып турар үеде эргелерин, Тыва Республикада күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының ажил-чорудулгазының хөй-ниити хыналдазын боттандыра сорулга-биле, а ол ышкаш хоругдал черлеринде кижилерниң эргелерин камгалаар күрүне политиказын боттандыраарына дузалаар сорулга-биле Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазы тургустунар.”;

3) 10 чүүлде:

2 кезээн дараазында редакция-биле бижири:

“2. Республикада хоойлужудулга (төлээлекчи) эрге-чагырганы Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент) чорудар.”

3-кү кезекте “чажыт бадылаашкын-биле бүгү-ниити дең болгаш соңгуур эргеге үндезилеп соңгуткан Тыва Республиканың Чазак Даргазы” деп сөстөрни “Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы” деп сөстөр-биле солугур;

4) 17-ги чүүлдүн 1-ги кезээнде “чүг-ле Тыва Республиканың референдумунга” деп сөстөрни “Тыва Республиканың референдумунга азы бо Конституция-биле көрдүнген чурумунга” деп сөстөр-биле солугур”;

5) “хүлээлгелер” деп сөстүн соонга 44-кү чүүлдүн адын болгаш утказын чогуур падежтерде “эргелер база” деп сөстөр-биле немээр;

6) 54-кү чүүлде “Төлээлекчилер палатазы болгаш Хоойлужудулга палатазы” деп сөстөрни “Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент) деп сөстөр-биле солугур”;

7) 62-ги чүүлдүн 1-ги кезээнин 1.4.

пунктузунун “е” подпунктузун үндүрер;

8) 79-кү чүүлдүн 3-кү кезээнде, 102 чүүлдүн адында болгаш утказында, 138 чүүлдүн 1-ги кезээнде чогуур падежтерде “Улуг Хурал” деп сөстөрни чогуур падежтерде “Дээди Хурал” (парламент) деп сөстөр-биле солугур;

9) 86-гы чүүлдүн 4-кү кезээн “ээлчеглиг саң-хөө чылында (ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде)” деп сөстөр-биле немээр;

10) 96-гы чүүлде:

1 чүүлде болгаш адында “Улуг Хурал” деп сөстөрни “Дээди Хурал” (парламент) деп сөстөр-биле солугур;

1 чүүлде ийги домакты үндүрер;

2 чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

“2. “Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) чажыт бадылаашкын-биле бүгү-ниити дең болгаш соңгуур эргеге үндезилеп соңгуткан 32 депутаттардан тургустунар”;

3 чүүлде “Улуг Хуралдың палата бүрүзүнүн” деп сөстөрни “Дээди Хурал (парламент) деп сөстөр-биле солугур;

4.5.6 чүүлдерде “Улуг Хурал” деп сөстөрни чогуур падежтерде “Дээди Хурал (парламент)” деп сөстөр-биле солугур;

11) 97-ги чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

“97 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) соңгулдазы

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) чаа чыыжының соңгулдааларын Тыва Республиканың Улуг Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының бүрүн эргелери дооступ турары чылдың октябрь айның ийги улуг-хүнүнде эрттирер, а бир эвес оларның бүрүн эргелери Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаалары эртер чылда төнер болза, — айыттыгачан соңгулдааларның хүнүнде эрттирер. Бир эвес соңгулда эрттирер кылдыр доктааткан ийги улуг-хүн ажил-даваас байырлал хүнү азы мурнундагы хүн, азы дараазында ажилдаваас байырлал хүнү, бир болза доктааткан чурум езугаар ийги улуг-хүн ажил хүнү кылдыр чарлаттыгачан болза, соңгулдааларны октябрының бирги улуг-хүнүнде эртер кылдыр доктаадыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 16 депутады соңгулдаалар дугайында хоойлужудулга езугаар соңгулда каттыжышкынна-рының идип үндүргени депутатка кан-дидаттарның даңзызы дээш берген үннериниң санынга пропорционалдыг республиканың соңгулда округундан соңгуудар.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгулдааларын эрттирериниң чурумун Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр доктаадыр.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутадынга 20 хар назы четкен болгаш соңгуур эргелиг Россия Федерациязының хамаатызы соңгудуп болур.”;

12) 98-ки чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

“98 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ажилын организастаары

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) бодунун бир дугаар хуралынче депутаттарның доктааткан санындан үштүн ийизи соңгуткан хүнүнден 30 дугаар хонуктан орайтавын чыгыр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) хуралдары, бир эвес аңаа бо Конституция езугаар өске чүүл көрдүмзүн болза, аңаа депутаттарның доктааттыгачан санындан чартык кезинден хөй кижилер бар болза, бүрүн эргелиг деп санадыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бир дугаар хуралын Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Даргазы ажыдар.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ажылдап эгелзэн үезинден эгелеп Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) эрги чыыжының бүрүн эргелери соксаар.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) оң депутаттарының башталгазы-биле доктаамал, түр када комитеттер болгаш комиссияларны, ажилчын бөлүктөрнү тургузар эргелиг.

5. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи), оң комитеттери Тыва Республиканың амыдырал-чуртталгазынга болгаш ажилдап кылып турар хоойлу төлөвилелдериниң айтырыгларынга парламент дыңнаашкыннарын чорудуп болур.

6. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) оларның эргезинде турар айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга актылары, Федералдыг хоойлу, бо Конституция езугаар өске чүүл көрдүмзүн болза, депутаттарның доктааттыгачан санындан хөйүнүн шиитпири-биле хүлээп алдынар.

7. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) организастыг үндезинин болгаш ажил-чорудулгазын бо Конституция доктаадыр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ажил-чорудулгазының чуруму регламент-биле тодараттынар.

13) 99-кү чүүлге:

“адында “Улуг Хуралдың палаталары” деп сөстөрни “Дээди Хуралы (парламентизи)” деп сөстөр-биле солугур”;

14) 100-кү чүүлдү күжүн чидирген деп санаар;

15) 101-ги чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

“101 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының статусу (эрге-байдалы) депутаттарының статусу болгаш бүрүн эргелери (эрге-байдалы) федералдыг хоойлужудулга, бо Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодараттынар.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары профессионалдыг доктаамал үндезинге

болгаш база боттарының кол ажилында күш-ажылчы база албан-хүлээлгелерин күүсетпишаан, Тыва Республиканың Дээди Хуралында (парламентизинде) доктаамал эвес үндезинде боттарының ажил-чорудулгазын дакпырлап чорудар. Профессионалдыг доктаамал үндезинде ажилдап турар депутаттарның санын Тыва Республиканың хоойлузу доктаадыр болгаш 9-тан көвүдес.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттары, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кижигүннери судья болуп, Россия Федерациязының өске-даа күрүне эрге-дужаалдарын, федералдыг күрүне хамааты албанының эрге-дужаалдарын, Тыва Республиканың өске-даа күрүне эрге-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне хамааты албанының эрге-дужаалдарын, а ол ышкаш бир эвес өске чүүл Федералдыг хоойлу-биле көрдүмзүн болза, муниципалдыг эрге-дужаал болгаш муниципалдыг албанының эрге-дужаалдарын ээлеп болбас. Профессионалдыг доктаамал үндезинге ажил-чорудулгазын боттандырып турар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары, бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, башкылал, эртем болгаш чогаадыкчы ажилдан өске таварылгада, өске төлөвилел ажил-чорудулга кылып болбас. Оң иштинде башкылал, эртем болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулга, бир эвес Россия Федерациязының хоойлужудулгазы болгаш Россия Федерациязының күрүнелер аразының керээзи-биле көрдүмзүн болза, чүгле даштыкы күрүнелерниң, делегей чергелиг болгаш даштыкы организацияларның, даштыкы хамаатыларның база хамааты эргези чок кижилерниң акша-хөреңгизи-биле акшаландыртынып болбас. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарына федералдыг хоойлужудулга-биле көрдүмзүн өске-даа кызыгаарлаашкыннар тараар.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттары, оларга бүзүрел читкен таварылгада, боттарының соңгукчуларының мурнунга харысалганы чүктээр. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаттарының соңгукчуларның бүзүрелин чидирген түңнелинде оларның харысалгазының чурумун болгаш негелделерин Тыва Республиканың хоойлузу тодарадыр.”;

16) 103-кү чүүлдү дараазында редакция-биле бижири:

“103 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эргелери

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эргелеринге:

1) Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыры болгаш бо (Уланчызы 4-кү, 5-ки арынарда).

(Топчуз. Эгези 3-кү арында).

Конституция-биле доктааттыг чурум езугаар аңаа эдилгелерни хүлээп алыры;

2) Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын, оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни кириери, оларның күүселдезинин хыналдазын чорудары;

3) Россия Федерациязының Президентизинин киригени-биле Россия Федерациязының хамаатызын Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелери-биле хандыраары;

4) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) регламентин хүлээри;

5) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) даргазын болгаш ооң оралакчызын соңгууру;

6) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ажылчын органнарын тургузары;

7) Тыва Республиканың чыл бүрүдө ооң ажыл-чорудулгазының түңнелдеринин дугайында, ооң иштинде Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) салган айтырыгларынга хамаарыштыр отчеттарын дыңнаары;

8) Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының киригени республика бюджетин бадылаары, ооң күүселдезин хынаары;

9) Тыва Республиканың бюджетинин күүселдезинин дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының отчеттарын сайгарып көөрү;

10) черни болгаш республика чергелиг бойдус курлавырларын ажыглаарының чурумун, төөгү, культура болгаш бойдус объектилеринин камгалаарын, Тыва Республиканың күрүнө өнчү-хөреңгизинин объектилерин муниципалдыг кылдыр шилчидерин тодарадыр;

11) республиканың фондуларын, үнелиг металлдар болгаш үнелиг бүдүмелдеринин күрүнө фондузун тургузары, оларның акша-хөреңгизин чараанының дугайында отчеттарын бадылаары, Тыва Республиканың девискээр-күрүнө бюджеттен дашкаар фондуларның бюджеттерин болгаш ооң күүселдезинин дугайында отчеттарын бадылаары;

12) Россия Федерациязының субъектилерин-биле, а ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүнелеринин субъектилерин-биле, даштыкы күрүнелеринин девискээр-административтиг тургузулгалары-биле Тыва Республиканың адындан чарган керээлерни бадылаары;

13) Тыва Республиканың күрүнө өнчү-хөреңгизин башкаар болгаш ажыглаарының чурумун доктаадыры;

14) республика үндүртүглерин болгаш өске-даа албан төлээр төлевирлеринин, а ол ышкаш оларны хавырар чурумун тургузары, республиканың чээлилерин база үнелиг саазыннарын үндүреринин чурумун тодарадыры;

15) Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының киригени-биле Тыва Республикада кижини эргелерин камгалаар бүрүн эргелиг кижини эргедужаалыга томуйлаары болгаш ол эргедужаалдан хостаары;

16) Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының киригени-биле Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазын, ооң оралакчызын болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазының аудиторларын томуйлаары база оларны эрге-дужаалдан хостаары;

17) Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының киригени-биле Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун доктааткан чурумун езугаар

Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын томуйлаары;

18) Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының кижигүннеринин чартыын томуйлаары;

19) Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун доктаатканы чурум езугаар эптештирилге судьяларын томуйлаары;

20) Федералдыг хоойлуга дүүштүр Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазынга бүзүрээринин (бүзүрөвезинин дугайында) шиитпирни хүлээри;

21) Тыва Республиканың хоойлузунун доктааткан чурумун езугаар Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының чөпшээрели-биле референдумну доктаадыры;

22) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының соңгулдаларын доктаадыры;

23) Тыва Республиканың күрүнө шанналдарын доктаадыры;

24) Тыва Республиканың байырлал хүннерин албан-езузу-биле доктаадыры;

25) Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле Россия Федерациязының субъектилеринин хоойлужудулга (төлээлекчи) күрүнө эрге-чагырга органнарынның бүрүн эргелеринге хамаарышкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри.”;

17) 104-кү чүүлдү күжүн чидирген деп санаар;

18) 105-ки чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

“105 чүүл. Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын сайгарып көөрү болгаш хүлээри

Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының доктааттыг санының үштүн ийизинден хөй үннер-биле хүлээп алыр, Тыва Республиканың хоойлуларын — депутаттарның доктааттыг санындан көвей үн-биле.”;

19) 106-гы чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

“106 чүүл. Тыва Республиканың Конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын чарлаар чуруму болгаш оларның күштүг болуру

1. Хүлээп алдыг Тыва Республиканың Конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлулары 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле (парламентизи-биле) Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазынга ат салдыртыры болгаш чарлаары-биле чоруттунар.

2. Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың Конституция хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салып чарлаар.

3. Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың Конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлулары аңаа киргенден бээр 14 хонук дургузунда оон ойталаанда Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) оларны доктааттыг чурум езугаар катап сайгарып көөр. Бир эвес катап сайгарып көрүп турда, Тыва Республиканың Конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлулары ооң мурнунда хүлээп алганы редакция-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының доктааттыг санының үштүн ийизинден хөй үннер-биле катап хүлээп алдынар болза, олар киргенден бээр 14 хонук дургузунда Президентизи — Тыва Республиканың Чазак Даргазы ат салып чарлаар.

20) 107-ги чүүлдү дараазында редакция-биле бижир:

“107 чүүл. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) хуусаа бетинде бүрүн эргелерин соксадыры

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) хуусаа бетинде бүрүн эргелери:

а) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Тыва Республиканың хоойлузунун көрүп кааны чурум езугаар бодун тарадырының дугайында шиитпир;

б) федералдыг хоойлу-биле көрүп кааны чурум болгаш үндезиннер езугаар Россия Федерациязының Президентизинин Тыва Республиканың Дээди Хуралын (парламентизинин) тарадыры;

в) Тыва Республиканың Дээди судунун Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) амгы составының депутаттарының бүрүн эрге чогуун дугайында шиитпирни күш киргени-биле, ооң иштинде депутаттарның боттарының бүрүн эргелерин дүжүргени-биле.

2. Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Россия Федерациязының эргезинде турар болгаш Россия Федерациязының база Тыва Республиканың Конституциязының катай хаара эргезинде турар чүүлдеринге хамаарыштыр Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуларынга чөрүлдешкек хоойлу база (азы) нормативтиг хоойлужудулга актызын хүлээп алган чөрүлдээлерни суд доктааткан болза, а Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) оларны судтун шиитпирни күш киргенден бээр алды айның дургузунда этпээн болза, хуусаа бетинде бүрүн эргелерин соксатканының дугайында шиитпирни хүлээр эргелиг. Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелерин, федералдыг хоойлуларда көрдүнген өске тава-рылгалар езугаар, хуусаадан эрте соксадырын шиитпирлеп боор эргелиг.

3. Тыва Республиканың Дээди Хуралының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының шиитпирни Айтышкын хевирлиг болур.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында шиитпир хүлээп алдында, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаттарының ээлчег чок соңгулдаларын федералдыг хоойлуларга болгаш амгы Конституция-биле болгаш (азы) Тыва Республиканың хоойлузун езугаар кылыр. Айтыг соңгулдалар бо шиитпир күштүг болган хүнден эгелээш, алды айдан орайта-ваанда эртер»;

21) 108 чүүлде:

1-ги кезекте «Төлээлекчилер палатазынга, Хоойлужудулга палатазының депутаттарынга, Төлээлекчилер палатазының, Даргага» деп сөстөрни «депутаттарга, фракцияларга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) деп сөстөр-биле солур»;

2-ги кезекте күш чок деп санаар;

3-кү кезекте «Дарга-биле» деп сөстү «Президент—Дарга-биле» деп сөстөр-биле солур;

4-кү кезекте «Хоойлужудулга палатазы-биле» деп сөстү падежтер аайы-

биле «Тыва Республиканың Дээди Хуралы-биле (парламент-биле) деп сөстөр-биле падежтер аайы-биле солур», «Дарга» деп сөстү падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп аайы-биле солур;

22) 109-кү чүүлдүн 1-ги кезектенде, 112-ги чүүлдүн адында болгаш утказында, 14-кү чүүлдүн 2-ги кезектенде, 138 чүүлдүн 1-ги кезектенде «Дарга» деп сөстү падежтеринин аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле падежтер езугаар солур;

23) 11-ги чүүлде:

«Дарга» деп сөстү адынга болгаш утказынга таарыштыр падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле падежтер аайы-биле солур;

1-ги кезекти дараазында уткалы ийиги абзац-биле немээр:

«Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы хамаатыларның Конституция эргелеринин болгаш хоста-газының, Россия Федерациязының бүтү девискээринде күштүг федералдыг хоойлуларга болгаш Россия Федерациязының Конституциязынга үндезилет-тинген принципиг Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш Конституция-зының магадылакчызы болур.»;

2-ги кезекте, 4-кү кезектиң ийиги абзацта «Улуг Хуралдың палаталарының кады эрттирер» дээн сөстөрни «Дээди Хуралдың хуралынга (парламентизинин) деп сөстөр-биле солур;

3-кү кезекте:

ийиги абзацты дараазында редакция-биле бижир:

«Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы бооп ажылдап тура, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүнө Думазының депутаты болбас, судья болгаш Россия Федерациязының өске-даа күрүнө албан-дужаалдарында, күрүнениң федералдыг хамааты албанының дужаалдарында, Тыва Республиканың өске-даа күрүнениң болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албаннарынның дужаалдарында база муниципалдыг албан-дужаалга болгаш муниципалдыг албанның дужаалдарында ажылдап болбас, Россия Федерациязының хоойлуларында көрдүмзэн болза, башкылаашкын, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажылдардан аңгыда, өске-даа төлевирлиг ажылга ажылдап болбас. Башкылаашкын, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажылдар, Россия Федерациязының күрүнелер аразында керээлер-биле болгаш Россия Федерациязының хоойлулары-биле көрдүмзэн болза, чүгле даштыкы күрүнелеринин, күрүнелер аразының болгаш даштыкы организацияларның, даштыкы хамаатыларның болгаш хамааты эргези чок улустун акшаландырышкыны-биле хандыртынмас ужурлуг.»;

үшкү абзацты мындыг уткалы немээр:

«Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы удуртулга органнарынның кижигүнүгө, азырал болгаш хайгаарал чөвүлелдеринге, Россия Федерациязында өске-даа коммерциялыг эвес күрүнөден дашкаар даштыкы органи-зацияларның болгаш оларның адыр-ларының кижигүнүгө, бир эвес өске чүүлдер Россия Федерациязының күрүнелер аразында керээлерде болгаш Россия Федерациязының хоойлузунда көрдүмзэн болза.»;

24) 110.1-ги чүүлүнде:

падежтер аайы-биле «Дарга» деп сөстүн адын болгаш утказын падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солур»;

1-ги кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөрни «Дээди Хурал» (парламент) деп сөстөр-биле солугу, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының» деп сөстөрни ап кааптар;

2-ги кезекте «Улуг Хуралдың палаталарының каттыжышкыны» деп сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламентиниң) каттыжышкынының (фракцияларының)» деп сөстөр-биле солугу;

3-кү кезекте «кады» деп сөстү ап кааптар;

4-кү кезекте «Улуг Хурал», «Улуг Хуралдың палата бүрүзү», «Улуг Хуралдың палаталары» деп сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламентиниң) палаталары» деп сөстөр-биле солугу;

5-ки кезекте «Улуг Хуралдың» деп сөстөрни падеж аайы-биле «Дээди Хуралдың» деп сөс-биле падежтер аайы-биле солугу;

25) 111-ги чүүлде:

«Дарганың» деп сөстүң адын «Президент — Дарганың» деп сөстөр-биле солугу;

1-ги кезекте «Дарга» деп сөстү «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугу;

2-ги кезекте:

бирги абзацта «Дарга» деп сөстү «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугу;

«г» пункту дараазында редакциялыг бижири:

«г») Тыва Республиканың хоойлузу эзугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязын тургузар, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удур-чуларын албан-дужаалындан хос-саар;»;

дараазында уткалыг «г1» пункту эмээр;

«г1) Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязын тургузар, Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удур-чуларын албан-дужаалындан хос-саар;»;

«д» пунктуда «Улуг Хуралга» деп сөстөрни «Дээди Хуралга (парламентиниң)» деп сөстөр-биле солугу;

«е» пунктуда «Улуг Хуралдың» деп сөстөрни «Дээди Хуралдың (парламентиниң)» деп сөстөр-биле солугу, азы палаталарның бирээзи» деп сөстөрни ап кааптар;

«ж» пунктуда «Бо Конституция-биле» деп сөстөрни ап кааптар;

«з» пункту «Тыва Республиканың Төлээкчилер палаталары-биле» деп сөстөр-биле эмээр;

«л» пунктуда «Төлээкчилер палаталарына» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентиниң)» деп сөстөр-биле солугу;

«о» пункту дараазында редакция-биле бижири:

«о) Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) ээлчег чок Хуралын чыырын негээр эргелиг, бо Конституцияның негелдизи-биле чаа соңгуткан Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бирги чыыжын хуусаадан эрте чыырын негеп боор;»;

«п» пунктуда «Тыва Республиканың Улуг Хуралының болгаш ооң палаталарының» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң)» деп сөстөр-биле солугу;

«р» пунктуда «Даргада» деп сөстү «Президент — Даргада» деп сөстөр-биле солугу;

3, 5, 6 кезектерде падежтер аайы-

биле «Дарга» деп сөстү, падежтер аайы-биле «Президент — Дарга» деп сөстөр-биле солугу;

4-кү кезекти ап кааптар;

6 дугаар кезекте «Дарганың» деп сөстү «Президент — Дарганың» деп сөстөр-биле солугу, «референдумнуң» деп сөстүң соонга «Тыва Республиканың Улуг Хуралын (парламентиниң) тарадыр» деп сөстөрни немээр;

26) 112-ги чүүлде:

1-ги кезектин «а» пунктузунда, 2-ги кезектин бирги абзацта «Улуг Хурал-биле» деп сөстөрни «Дээди Хурал-биле (парламент-биле);»

2-ги кезектин ийи дугаар абзацта «14» деп санны «90» деп сан-биле солугу;

27) 113-кү чүүлде:

2-ги кезекте «Дарганың» деп сөстү «Президент — Дарганың» деп сөстөр-биле солугу, «ооң оралакчыларының» деп сөстөрни Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчылары-биле» деп сөстөр-биле солугу;

3-кү кезекте «Дарга-биле» деп сөстү «Президент — Дарга-биле» деп сөстөр-биле солугу;

4-кү кезекте:

«б» пунктуда «Дарга-биле» деп сөстү «Президент — Дарга-биле» деп сөстөр-биле солугу, «Хоойлужудулга палаталарының» деп сөстү «Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент)» деп сөстөр-биле солугу;

«в» пунктуда «Хоойлужудулга палаталарының» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент)» деп сөстөр-биле солугу;

28) 119-кү чүүлде:

2-ги кезекте «Тыва Республиканың Чазак Даргазының, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының, Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының үштүң бири, Төлээкчилер палаталарының депутаттарының бештиң бири,» деп сөстөрни «Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент), Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттарының үштүң бири» деп сөстөр-биле солугу;

3-кү кезекте «Тыва Республиканың Чазак Даргазының, Улуг Хуралдың палаталарының» деп сөстөрни «Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының, Дээди Хуралдың (парламентиниң)» деп сөстөр-биле солугу.

29) 140 чүүлдүң 2-ги кезекте «Тыва Республиканың референдумун таарыштыр хүлээп алыр» дээн сөстөрни «Тыва Республиканың Конституция комиссиязының саналы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент) амгы Конституция эзугаар көөр болгаш ол хүлээп алдында, ат салыры-биле болгаш чонга таныштылары-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чорудар» деп сөстөр-биле солугу;

30) 141-ги чүүлде:

1-ги кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөрни падежтер аайы-биле «Дээди Хурал (парламент)» деп сөстөр-биле падежтер аайы-биле солугу.

2-ги кезекте «Улуг Хурал» деп сөстөрни «Дээди Хурал (парламент)» деп сөстөр-биле солугу, «Төлээкчилер палаталарына» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентиниң) көөр» деп сөстөр-биле солугу; дараазында уткалыг 3-кү кезекти немээр;

«3. Тыва Республиканың чаа Конституциязы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттарының үштүң ийи кезээнден эвээш эвес санныгда хүлээп алдынар. Хүлээп

алдынганы Тыва Республиканың чаа Конституциязын 14 хонук иштинде ат салыры-биле болгаш чонга таныштылары-биле Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазынче чорудар.

Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилели Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентиниң) хүлээп алдында болза, азы ону Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы дедир чорудупканда, Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилели Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент) база Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы катап көөрү-биле Тыва Республиканың Конституция комиссиязынче чорудар. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент) азы Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазы дагын катап Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилелин хүлээп албас болза, Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилелин кылыр конституцияның хоойлу инициативазын бир чылдан эвээш эвес үе соонда кирир (дагын катап хүлээп албаанда);»;

142-ги чүүлде:

1-ги кезекте «Төлээкчилер палаталары болгаш» деп сөстөрни «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) депутаттарының үштүң биринден эвээш эвес, азы» деп сөстөр-биле солугу;

3-кү кезекти дараазында редакция-биле бижири:

3. Тыва Республиканың Конституциязының II — XV эгелеринге эдилгелерни Тыва Республиканың Конституция хоойлузу-биле хүлээп алыр;

4, 5, 6 кезектерни ап кааптар.

2 чүүл. Шилчилгелиг байдалдар

1. Бо Конституция хоойлузунун мурнунда хүлээп алдынганы Тыва Республиканың девискээринде күштүг бооп турар Тыва Республиканың хоойлулары болгаш эрге-хоойлу актылары, аңаа чөрүлдээ чок черлеринге күштүг бооп артар. Бо Конституция хоойлузу хүлээп алдында, үш ай иштинде күрүнениң эрге-чагыргазы болгаш Тыва Республиканың тус чер чагыргалары, оларның албан-дужаалдыг кижилери эрге-хоойлу актыларын аңаа дөмейлештир эде кылыр ужурлуг.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээкчилер палаталары, Хоойлужулга палаталары боттарының бүрүн эгелерин, күш кирген бо Конституция хоойлузунун мурнунда турган Тыва Республиканың Конституциязының редакциязын эзугаар, чок болза, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) составына соңгудуп алгыжеге чедир бүрүн эгелерин күүседир.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бирги чыыжының ажылына чедир, бо Конституция хоойлузунун күш кирер үезинге чедир бүрүн эргелиг Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Конституциязында көрдүнгөн амгы Конституция хоойлузунун редакциязын эзугаар Президент — Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эгелерин күүседир.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламент), Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бирги чыыжының ажылдаан хунунден эгелеп Тыва Республиканың Конституциязының бо Конституция хоойлузунун редакциязын эзугаар бүрүн эгелерин боттандыраар.

3. Бо Конституция хоойлузу күш киргенден бээр ийи ай болганда, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээкчилер палаталары, Хоойлужудулга палаталары, Тыва Республиканың Чазак Даргазы, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) депутаттарының соңгулдаларының дугайында, республикада күрүнэ эрге-чагыргазының дамчып чоруу өске-даа хоойлудүрүмнериниң дугайында Тыва Республиканың хоойлуларын бирги чергеде ажылдап кылып, хүлээп ап, күш киририн хандыраар ужурлуг. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттарының соңгулдазының дугайында Тыва Республиканың хоойлузу дүрүм эзугаар хүлээп алдында болза, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдазы 2006 чылдың июнь 23-те үнген № 1869 ВХ-1 «Тыва Республиканың Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу эзугаар бо Конституция хоойлузунун редакциязын эзугаар эрттирер.

4. Тыва Республиканың Конституциязының бо Конституция хоойлузунун редакциязын эзугаар Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) депутаттарының саны федералдыг хоойлуга дүүшпес болза, Тыва Республиканың Улуг Хуралы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) кижигүннериниң санын өскерттир бүрүн эргелиг.

Тыва Республиканың Улуг Хуралы Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) соңгулдаларына чедир бо кезектин бирги абзацта көрдүнгөн Тыва Республиканың Конституциязына эдилгелерни кирибес болза, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттарының санын федералдыг хоойлуда көрдүнгөн эң хөй санга дүүштүрер болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) депутаттарының бир кезин соңгулда хоойлузу эзугаар, соңгулда каттыжышкынының ийи үндүргени депутатка кандидаттарның даңзызында үннери деңгээл республикада соңгулда округу эзугаар өске кезин чаңгыс мандаттыг округтар-биле соңгудар.

Тыва Республиканың чогуур эзулуг күрүнэ органнары, хамаатыларның соңгудар болгаш чогуур Конституция эгелерин хандыраар болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының тодараткан болгаш бадылаан турар ужурлуг.

5. Бо Конституция хоойлузунун редакциязын эзугаар Тыва Республиканың Конституциязының 97-ги чүүлүнүн 1-ги кезээ-биле көрдүнгөн чүүлдер (Положения), Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларын 2010 чылдың октябрьда деп шийтпир үндүргени-биле хоойлудүрүмге хамаарылгалыг тыптып келген.

3 чүүл. Бо Конституция хоойлузунун күш кирер чурumu

Бо Конституция хоойлузу ону албан-эзузу-биле парлаанындан бээр он хонганда күш кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
№1859 ВХ-11
2010 чылдың апрель 11.

"ШЫННЫН" номтазында

Хоочуннар – аравыста

САЛГАЛДАРЫНГА ҮЛЕГЕР БОЛУП ЧОРУУР

Херээжен кижилер – бойдустун онзагай, кайгамчык чаяалгазы. Ооң эгиннеринин кырында кижилер төрөлгөтөнүн амыдыралынын бүгү-ле айтырыглары, сорулгалары салдырган деп болур.

Шаандан бээр-ле херээжен кижинин ниитилелге ролу дыка улуг турган. Ылаңгыя амгы үенин херээжен чону бодунун ие, өгүнү кыс ээзи болган хүлээлгезин күүсетпишаан, бодунун ажил-агы-йынын талазы-биле бедик деңгелдиг чедишкенин чедип ап чоруун көргөш, кижилер магадап ханмас. Чон аразында улуг алдар ады чок-даа болза, олар боттарынын бичии-даа бол, ынчалзажок маадырлыг дээр болза, хөөредиг эвес, ажил-херээжен хүн бүрүдө күүседип чоруур. Ындыг херээженнер бистин аравыста өг-бүлө бүрүзүндө бар. Оларнын чымыжы хүнден хүнге чакка илдикпес болуп чорза-даа, ооң ажыын, «далайга дамды дуза» дег, бистин бүгү ниитилеливис шингээди ап турар.

Лидия Донгаковна Сагды – мээң кырган-авам. Ол Шагаан-Арыг хоорайнын № 2 школазынга 10-гу классты эки дооскаш, Кызылдың профессионал өөрөдиге черинге повар эртемине өөренип алган.

Ажил-амыдыралынын аайы-биле Алды-Шынаа школазынга директорлап ажилдап чораан Болат-Туматович Сагды-биле Шагаан-Арыг хоорайга таныжып алгаш, өг-бүлө тудуп чурттап берген. Башкы

кижи-биле амыдыралын туду бергеш, ооң ажылын сонуургап, боду база башкы болуп күзөлдиг апарган. Өөнүн ээзин ажил аайы-биле Улуг-Хемнин Арыг-Бажы суурнун школазынче чорудуптарга, кырган-авам биология башкызынын очулдурукчузу болуп ажилдааш, башкы эртемин улам сонуургап, бодунун күзелин боттандыраары-биле Кызылдың башкы институтунун биология факультетинче өөренип киргеш, ону 1972 чылда дооскан.

Башкы кижинин салымы ындиг. Эртеми езугаар кайнаар чорудар болдур, аңаа барып ажилдаар, амыдыралын тудар. Кырган-авам биле кырган-авам аныяк үезинде Тыванын аңгы-аңгы школаларында башкылап ажилдап чораан. Улуг-Хем кожуунун Арыг-Бажы, Чеди-Хөлдүн (ынчан Улуг-Хемге хамааржыр турган) Ак-Тал, Тандынын Кызыл-Арыгга ажилдаан. Бо суурларга ажилдап-чурттап чораш, аныяк өг-бүлө үш ажил-төлдүн ада-иези болган. 1966 чылда ынчан Кызыл хоорайга хамааржып турган Черби суурнун кадык кошкак уруглар өөрөдир тускай школазынче ажилдаары-биле оларны чоруткан. Черби суурга аныяк башкыларнын өг-бүлөзи ам-на турумчуп чурттап

берген.

Оон бээр эвээш эвес чылдар эрткен. Кырган-авам биле кырган-авам 2008 чылдың ноябрь айда өг-бүлө туткандан бээр 50 чылын демдегеп эрттирген, олар иелээн – күш-ажылдың хоочуннары.

Кырган-авам хөй чылдар дургузунда үрө-түнелдиг ажылы дээш «Улус өөрөдигезинин тергинин» хөрек демдээ-биле шаңнаткан, Черби суурнун Көдээ совединин депутатынга, 1975 чылда Тыва АССР-нин Кызыл хоорай Совединин депутатынга-даа сонгудуп чораан.

Хүндүлүг дыштанылгада ажы-төлүнүн ажы-төлүн карактап, кижизидип чоруур кырган-авам ам-даа бичии уругларга, улуг улуска, бодунга-даа шыңгыы негелдиг, бедик культуралыг, төлөптүг мөзү-шынары-биле салгалдарына үлегер болуп чоруур. Амгы үеде ол – 10 уйнуктуң хүндүлүг кырган-авазы. Оон хеймер уруу Наталья Болатовна – Кызыл кожуунун Черби суурнун чагырыкчызы, огул Аркадий Болатович – Каа-Хем кожуунун Сарыг-Септе чолаачы, а улуг уруу Антонина Болатовна ада-иезин дөзөэн, Каа-Хем суурнун Көк-Тей ортумаа школазында башкылап ажилдап турар.

Ажы-төлү дээш кезээде сагыш човал олар кырган-авамга кан дег кадыкшылды, узун назынны күзээр кижилер мен.

Аяна БИЧЕ-ООЛ.

Кызыл хоорай.

«Шын» солуннун 85 чылында

ОЛ – ТӨӨГҮ ДЕПТЕРИ-ДИР

«Шын» солун 1925 чылдан эгелеп республикавыстың, куртувустун кол болушкуннарын, черивистин бойдус байлаан, төөгүзүн, ховар, солун кижилеринин дугайында дээш, база оларнын ажил-ижин, чедишкенин, четпестерин бо хүннерге чедир, 85 чылдың дургузунда чырыдып келген. Бир эвес кижилер назыны-биле алып болза, ол «хөйүн көргөн, көдүр-бээн хөңзө чок» дээни ышкаш, улуг назылыг, хүндүткелдиг өгбөгө дөмөй-дир. 85 чылдың дургузунда кижилер чүнү көрбөс, чүнү дыңнаас боор дээни ышкаш, солун база-ла ол чылдарнын дургузунда үе-шагнын өскерилгелеринин аайы-биле сайзырап, бергелерге, шүгүм-чүлөлгө таваржып, катап көдүрүлүп, ажып эрткен үелер турган боор. Бодум хуумда «Шын» солунну номдөг үнелиг деп санаар мен. Чурттуң иштинде болуп турар болушкуннар шупту ында парлаттынып турар. Оон арыннары төөгүлүг болушкуннар-биле байлак болганындан ол төөгү дептери бооп

артып калырынга бүзүрээр мен. А солуннун номчукчулары бистер-ле болгай бис – чон. Телесин зорда хүннүн көргүзүп турар кыска медээлерни кижилер бүрүзү даңнабайн, эрттириптип болур. А солунда парлаттынган чүүлдер кижилер бүрүзүгө кажан-даа, кандаг-даа үеде, архивтен-даа алгаш номчуп бижип алырынга таарымчалык «Шын» солун болушкуннар төөгүлөр дептеринин үнелиг арыннары болуп артар. Шынап-ла, кээр чугаалаар болза, «Шын» бистин куртувустун амыдырал-чурталгазынын чурукчузу-дур.

Ынчангаш 85 чыл бооп турар хүндүлүг, хоочун «Шын» солунуска бир-ле дугаарында эңгем-чок, ам-даа улуг-бичии номчукчуларлыг, солуннарнын улуг өгбө элпиг-демниг, найыралдыг харызаанын төвү болуп, шынын бижик өлүм чок «чырыгырны» күзөдүм.

А.БАДЫРА

Тес-Хем кожууннун бижиктеказынын методизи.

Чагаалар аразында

ХЛЕВИ ЧААГАЙ

Черби суур найысылалдан ырак эвес-даа бол, орук-чири багай, чедери берге чер болгай. Суурда хлебти быжыргаш садып турар сайгарлыкчы Роза Кунчановна Сатажок кызымак, ажилгыр кижилер. Оон быжырып турар хлеви-биле суурнун тускайжыттырган школа-интернадын, чыдып эмнедир эмнелге черин хандырып турар. Оон аңгыда суурнун чурттакчыларын Алдын-оол биле Клара деп аттыг өг-бүлө база хлеб-биле хандырып

турар. Оларнын фамилиялары сагынмас-тыр мен, ынчалза-да аттарын бижип каарымга, чон билер дээш бижип олур мен. Тара саткан кижилер байыыр деп шаандаан тыва өгбелеривис чугалап чораан, ынчангаш ажилгыр сайгарлыкчыларга бүдүргөн баараны кезээде шынарлыг, херек лекчилери өөрүшкү-маңналы болурун күзөдүм.

Галина САНДЫ-ООЛ

Черби суур.

Чылдар болгаш кижилер

БАШКЫМНЫН ҮШ ДАКПЫР БАЙЫРЛАЛЫ

Амыдырал-чуртталга, ажил аайы-биле өскөн-төрзөн чуртумдан шагдала үнүп чоруткаш, ынаар баары узамдыккан турду. Эрткен чылын эргим суурумга чораш, үндезин чурттакчылардан эң-не узун назылаан ийи эне артканын билип алдым. Оларнын бирээзи – мени 1965 чылда эге школа доостурган клазым башкызы Кызыл-Уруг Кечил-ооловна Донгак болду. Кыраан кижиге чааскаан ораары берге боорга, ында-мында уруглары ээлчежил, боттарынын чанынга ап турарын билип алгаш, бо чылын Шагаа бүдүзүндө аңаа мөгөйп четтим.

Кайгамчыктын. 85 харлыг башкым көстүктөрүн кедип алган, чырык соңга чанында «Шын» солунну номчуп олур. Узун дурт-сынныг, маңган ак кештиг, бажынын дүктери алдын-сарыг, шыңгыы аажылыг Кызыл-Уруг Кечил-ооловнаны көөрүмге мага-боду бичилеп келген, бажынын дүктери агарып, караанын шили хөлчөк кылын апарган менче адаандан өрү көрүп олур. Үн-неривистен бот-боттарывысты танып алдым. Өрээлдер аразында даянгыштыг кылаштап турар, чугаа-сооду биез хевээр чазык, угааны шуут чарт. 34 чыл көрүшпээнивести санадым. Оон улуг уруу, мээң чаңгыскалсчым Люба чок апарганын чугаалап,

ыглады-даа. Ам беш ажил-төлү, он чеди уйнуктары бар-даа болза, кижилер бүрүзү душ-дужунда аңгы салым-чолдуг, өг-бүлелиг, шийт-пирлээр, бодаар айтырыгларлыг дээрзин дыка ханы уткалыг сайгарып чугаалай-дыр.

Ие кижинин сеткил-сагыжы, чүрээ кажан-даа оожургавас дээрзи-ле шын. Хүндүлүг хоочунун сеткили хензиг черден өөрүп, омак-сергээ аажок, улус ону утпайн, байыр сөстү чедирерге дыка амыраар-дыр деп чүвени билдим. Амгы үенин улуг назылыг кижилери дайын чылдарында езулуг аар-берге ажилдарны тылга эрттиргеннер. Оларнын бирээзи мээң башкым К-У. Донгакка Москвадан, В.В. Путинден чылыг-чымчак сөстөрлиг бижиктер келгенин, Күжүгет Шойгунун өңнүг, кылын номун база бир төөгүлүг юбилейде алганынга чоргаарланып, а Тыванын талазында чаңгыс сөс-даа дыңнаваанынга элдесинди. Оон үе-черге башкыларны, харын-даа назы-хары оранчок аныяк-даа хоочуннарнын бажыңнарында суй белек сунуп, солун-сеткүүлде бижип турарын номчуп, көрүп олурар болгаш хомудал-даа орган чадавас...

Кызыл-Уруг Донгак 1939 чылда эге школаның 4-кү клазынын программасын дооскаш, өске ийи оол-биле каттай үш кижилер бир тоннук

даалымба пөс, бир боодал ак чигир, беш кыдырааш болгаш карандаштар-биле шаңнадып, улаштыр Кызылга өөренир эргени алганнар. Күзүн айттарлыг арттар ажыр Шагаан-Арыгга келгеш, оон улаштыр Кызылдың каттышкан школазынын башкы салбырынга кээп өөрөнгөш, 1940 чылда аревэ кижигүнүгө кирген. Аныяктарнын революстуг эвилелинин даалгазы-биле 1941 чылдан эгелеп эки өөрөдигели аныяктарны «бижик билбес чорукту узуткаар» деп айтышкын-биле ырак-узак булуң-нарже айтканнар.

Арбан даргалары башкы келген дээш аът, шары-биле дузалаарга изиг хүн, чабс, соок дивейн, чаа

амыдыралды суртаалдап, бүгү-ле көргөн-билгенин өөрөдип чораан. 1942 чылда үшкү курсту доозуптарга, дайыннын кадыг-дошкун үези дээш ара соксадыр ужурга таварышкан.

Кожуун, сумуларга чаа-чаа школалар немежилп турган үе. Чырыдышкын яамызы эртемниг кижилерни школаларже тарадып эгелзэн. Кызыл-Уруг Улуг-Хемнин Хендерге келген. Ажылынга кызымак, аныяк башкыны ТАР-нын нам кижигүнүгө ол-ла кыжын кирип алган. Фронтже белек чыылдазы, алгы-кеш эттээр, даараныр ажил-иш каттай хаара динмирет турганын ол сактып олур. Нам кижигүнү кижилер айтышкындан ойталаар эрге бар эвес, Чалааты, Чаа-Суур, Дус-Дагы дургаар улуг-бичии чонну сан-чугагай, бижикке өөрөдип, бешки чылда Хандагайты 7 чыл школазынга сургуул назылыг кижилерни школаже ыяап-ла хаара тудар дээн ажилды күүсеткеш, ТАР-нын мактал бижикке төлөптүг болган.

1947-1951 чылдар аразында Чырыдышкын яамызы Кызыл-Уруг Кечил-ооловнаны Тожунун Тоора-Хемче чоруткан. Дайыннын аш-чуттук берге чылдары сактышкыннар бооп соонда калган, ажил-ижинге ат-алдарлыг апарган башкы өскүс-чаңгыстың хараазындан деткимче чогуңдан улаштыр дээди

эртем чедип алыксаан күзелинде ойталааш, өг-бүлө тудуп, ажы-төв азыраарын шилип алган...

1952 чылда өскөн-төрзөн чер-Өвүрнүн Дус-Дагже ээп чанып келгеш, ол-ла школага хүндүлүг дык танылгаже үнүгөже ажилдааш. Күрүне, чазак оон берге үелер эрткен оруун, күш-ажылын үнелет Тыва АССР-нин болгаш РСФСР-нин Дээди Советтеринин Президиуму-нын Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаан. Ол 1963 чылда «Тыва АССР-нин школаларынын алдарлыг башкызы» деп бедик атты алган. «Шылгараңгай күш-ажылы дээш медаль», «Күш-ажылдың хоочуну» хөрек демдээ база «Иенин алдары» орденнин үшкү чергези оон көрдө каастап чоруур. «Ада-чурттуң Улуг дайынынын хоочуну» деп шыңгыганын эдилекчизи.

Хөй-хөй ажил-төлдү эртемниг эге чадазынга өөрөдип, ак орук үдеп чораан башкымнын бодунун оолдар-кыстары база эмчи, башкы садыгы, харылзаа инженерни билгир мергежилдиг Тыванын аңгы булуңнарында чонунга барар бооп чоруурлар.

Бо айда 85 харлаан башкымны Башкылар чылы-биле болгаш Улуг Тиилелгенин юбилейи-биле даңпырлашкан үш байырлалында чон экини күзеп, байырлажып чандык

НИНА СЕРЕНОТ.

башкынын 1965 чылда доостурган өөреникчизи.

«ИЕ КАПИТАЛЫ»: СУДКА ЧЕДИРГЕН ТАВАРЫЛГАЛАР

(азы кым «Ие капиталын» ап шыдавайн турарыл?)

Үш чыл бурунгаар ийи база оон хөй дугаар уруг-божаан иелерге күрүнениң талазындан деткимче, кылдыр «Ие капиталы» деп адаттынар акша дуза-имчызы бээр деп чаа эгелээшкин амыдыралга ттанып эгелээнин билир бис. Ол үеде холунга сер-фикат тудуп алган иелерге, сактырга-ла, ол шору ша түнүн ажыглап болур үези дыка ырак ышкаш улуп турганы чугаажок. Ынчалза-даа үш чыл дыка турген эрте берген. Чамдык өг-бүлелер ук «хөрең-зин» эрткен чылын-на ажыглай берген, а бо чылдан елел ол «Ие капиталында» көрдүнгөн ам үш чүс кыг муң чедир өзе берген акшаны хоойлуда көрдүн-н. сорулгаларның доозазынче-даа кириштирип улур апарган.

Кандыг-даа хоойлу-дүрүмнер кээп алдыңган үезинден эгелээш, орту амыдыралдың негелделе-нин аайы-биле өскерлип, кижиге таарымчалыг болур кылдыр арттынып чоруп олурары бил-тир. Ук эдилгелер, чаартылга-р дыка хөй таварылгаларда каатыларның негелделери-биле лдынар, ылаңгыя суд сайгарыл-ын эрткен соонда, чогуур суд ганнарының үндүргөн шиит-ринин салдары-биле кириптер илгулаар. «Ие капиталында» маарышкан хоойлу-дүрүмнер за ук орукту оюп эртип шыда-анс бо хүннерге чедир «Ие капи-талын» алыры-биле холбашкан ргы-чаалы суд-практиказында ээш эвес кылдыр чыгылы берген п болур.

Чогум кандыг чөрүлдээлиг ай-рыглар дээш хамаатылар боду-ң күрүнени-биле чаргылдажып-рарыл, ол дугайында чугаалажып-рээлинер.

Чоокта чаа бистиң республика-ска массалыг информация чеп-ктери республиканың прокура-ра органнарының дамчыткан ме-ээзин непереткенин дыңнаан, амчааныңар чугаажок. Кызыл-жунунун чурттакчызы херээжен-жи 2002 чылда бир дугаар оглун-жаан турган. Ынчалза-даа чаш-ил төртүтүнгөн соонда ол-ла хүн-раан-на чок апарган болуп ту-ар. Дараазында ук ие каш чыл-алгаш ийи дугаар оглун божаан. Ынчан ийи дугаар оглун божааны-ээш тус черниң Пенсия фонду-нга «Ие капиталын» алыр бил-иришкин кириген болуп турар. Ынчалза-даа фонд капиталды бээ-инден ойталаан. Ынчан кожуун-ун прокуратуразы ук херекти-айгарып көргөш, судка бергени-нүн түннелинде Кызыл кожуунун-уду ие кижиниң талазын хүлээп-п, «Ие капиталын» аңаа бээр-ылдыр шиитпир үндүргөн.

Шак бо хоойлу-дүрүм үжүү-би-е деп чугаалаар шала чөрүлдээ-иг деп санаттынып болур байдалга-истин республикавыстың кожуун-удунун ук ие кижиге ажыктыг-иитпир хүлээп алганын, бодум-уумда, дыка эки, дидим чорук-еп санал турар мен. Чүге ынчаар-одол турарымның ужурун тайыл-ырларын оралдажыйн.

Интернет четкизи база ол-бо-ске регионнарның массалыг ин-формация чепсектерин «быттап»-өргөним соонда, шак бо хевирлиг-чөрүлдээлер дыка хөй регион-арга тургустунуп тургулаанын би-нип алган мен. Ук айтырыг суд

деңнелинче көдүрүлгөн таварыл-галар кайы хөй болду. Ынчалза-даа ында-мында суд черлери дыка-хөй таварылгаларда Пенсия фон-дузунун талазын хүлээп алганының-ужурунда, ук судтажып турар ие-лер судтун оон-даа өрү деңнелинче-көдүрүлүп, улай судтажыр, хөй-нерв, күженишкин, акша-көпөөк, үезин чарыгдаар ужурга таваржып-тургулаанын билип алган мен.

Чогум тодаргайы-биле кандыг-айтырыг дээш чөрүлдээ үнүп-турарыл ынчаш?

Хамык ужур саазында бижит-тинген сөстөрдө. Тодаргайлаар-болза, Пенсия фондузу «Ие капи-талын» алыры-биле келген ие-ки-жиниң талазында чогуур даңзыда-кирип турар документилернин-шуптузу дужааттынган турарын-негээр. Оларның ажылы-ла ол. Ук-негелделерге ие кижиниң мурну-нда божаан ажы-төлүнүн төртүтү-нгөн дугайында херечилелдери ки-рип турар. Ийет, херечилелдер. Чок-даа апарган төл болза, төр-ээн база өлгөн дугайында херечилел-дери турар болгай.

Ынчалза-даа херек кырында-төртүтүнгөн кижиге бүрүзүңгө хе-речилел база бербес чүве бооп-тур-ийин мон.

1997 чылдың ноябрь 15-те хү-лээн алдыңган №143-ФЗ Федерал-дыг хоойлунун 20 чүүлүнде көр-дүнгөни-биле чаш төл өлүг төртү-түнгөн болза, азы бир дугаар не-делязында чок апарган болза, ада-иезиниң дилээ-биле, чаш төлдүн-төртүтүнгөш чок апарганын бүрүт-кээш, ХБАБ чери 26 дугаар хевир-ниң справказын бээр. Херечилел-бербес!

А Пенсия фондузу «Ие капита-лы» алыр деп билдиришкин ки-рери-биле келген херээженнерден-мурнай төртүтүнгөн уругларының-төртүтүнгөн херечилелдерин эк-кээрин негээр.

Чогум РФ-тин Чазаның 2006-чылдың декабрь 30-де хүлээп-ал-ган «Ие (өг-бүлө) капиталында» күрүне сертификатын бээринин-чурумунун дугайында» №873 док-таалында көрдүнгөни болза, «ажы-төл төртүтүнгөн (азырал алган) деп-бадыткап турар документилер»-деп бижип каан. Ында албан-херечилел турзун дивээ!

Ол хиреде, чүге-ле ийик, кандыг-ла-бир чылдагаан ужу, бир-неделя чедир чурттап четтикпээ-н чашты кижиге деп санаарындан-чигзине бээр таварылгалар тур-густунуп турары элдептиг. Төр-ээн херечилел ап болур эрге чаалап-ап-шыдавааны хензиг чаштын, оон

Уш чыл дургузунда ук хоойлуну амыдыралдың-не-гелделеринге дүүштүр өскертир, эдер, немээр ужу-га база күрүненис таварышкан. Экономиктиг кризис-биле холбаштыр саң-хөө талазы-биле нарын-берге бай-далда таварышкан өг-бүлелерге деткимче көргүзери-биле база ооң-биле чергелештир буурап дүжер четкен-банкыларга өмөк-дөмөк болуру-биле «Ие капиталын» мурнунда алган чурттаар оран-сава садар, тудар дээн-чергелиг банк чээлилерин дуглаарынче чарыгдаарын-чөпшээрер каан. Оон аңгыда 2009 чылда «Ие капи-талының» эге түнүңгө немешкен 12 муң рубльди холга-«дириг» акша кылдыр ап чарыгдаарын база иелерге-чөпшээрээн турган. Ук өскерилгелер дыка хөй өг-бүлелерге, иелерге езулуг деткимче болганы чугаажок.

авазының буруузу эвес-ле болгай! Ие кижиге тос ай дургузунда чаш-төлүн иштинге азырап, ону када-галап, хумагалап, аңаа ынакшып, ооң төртүтүтүп келирин четтикпейн-манап чорда, чаш төл кандыг-ла-бир эттинмес чылдагаан ужуң үр-чурттап шыдавас. Ол дээш ие-кижиге чаш төл шуут чок турган-мен деп санаттынар бе?

Чамдык регионнарның Пенсия-фондуларының судка кирип турар-негелделериниң бирээзи херечи-лелдин чок болуп турары а, өске-негелдези — ие кижиниң мурну-нда төртүтүнгөн ажы-төлүнүн бо хүн-нерде чок болуп турары. Ынчангаш-ук иелер ийи ажы-төлдүг деп са-наттынып шыдавас деп турар. Ук-барымдааны дораан ойтур шавар-арга бар — чүге дизе мурнунда-төртүтүнгөн чаштары бир неделя-ажыр чурттапкан болгаш, төртү-түнгөн дугайында херечилелди ап-четтигипкен иелерге «Ие капита-лының» сертификатын кандыг-даа-маргылдаа чокка берип турар. Чүге-дизе хоойлуда ие кижиниң мур-нунда төртүтүнгөн чаштары албан-дириг турзун дээн негелде-кириптимээ.

Хоойлуну албан-дужаал ээлеп-олурап тус-тус кижилериниң бодун-га эптиг кылдыр хүлээп ап турары-бе азы нити хоойлу-дүрүмнерин-чедир ажылдаттырмааны ол бе?

Шак бо айтырыгны өске чер-лерде канчаар шиитпирлеп турга-нын каксы көрээлинер.

Бир дугаар төртүтүнгөн чаш 7-хонук четпейн чыткаш чок апарган-таварылгаларда ие кижиге «Ие ка-питалын» алыр күзелин илередирге, аңаа ойталаан соонда судка четкен-таварылгалар эвээш эвес. Ук айты-рыгны аңгы-аңгы черлерде, аңгы-аңгы деңнелдин суд черлериниң-шиитпирлери база аңгыланып-турар. Чижээ, 2009 чылдың октябрь-19-та Даг-Алтайның суду шак-мындыг таварылгага күрүнениң ук-деткимчезин алырынга ие кижиге-мурнунда төртүтүнгөн чаштарының-дириг бары эвес, а ук ажы-төл тө-ртүтүнгөн деп барымдаа бадытка-тынган турары чугула деп санап-көргөш, ие кижиниң талазын хүлээп-алган. Ол ышкаш Железновод-хоорайның, Челябинск областың, Нижегород хоорайның, Советский-районунун база Нижегород облас-тың, Нижегород районун, Вол-гоград областа Нехаевск районун, Ставропольск крайның судтары-база шак мындыг байдалга ие-ки-жиниң талазын хүлээп алган шиит-пирлерин үндүргүлээн. Оларга-Тываның Кызыл кожуунунун суду

база немешкени ол.

Ынчалза-даа суд шиитпир үн-дүрүп каарга-ла ол-ла деп бодаан-херээ-даа чок. Чүге дизе Пенсия-фондузу районнар судтарының-шиитпиринге чөпшээрешпээнин-илереди, оон бедик чаада суд-черинче, оон эрткеш, Дээди судка-херекти чедирип болур эргелиг. Чижээ, үстүнде адаанывыс Ниже-город областың Ленин районунун-суду ие кижиниң талазын хүлээп-алырга, херек дараазында облас-тың судунче шилчээ. Аңаа бо-чылдың январь айда область суду-база район судунун хүлээп алган-шиитпирин бадыткааш, ие кижиниң-эргелерин камгалаан болуп турар.

А Россия Федерациязының Дээди судунга четкеш, чогумчалыг-кылдыр шиитпирлеттинген бир-херек бар. 2009 чылдың ноябрь 26-да Россия Федерациязының Дээди-судунун доктаатканы №29-В09-6-тодарадылгазында судья Г.А. Ко-лычева Пенза областың Нижне-ломовский районунун хамааты-зының шак-ла ыңдыг херээн сай-гарып көргөш, ие кижиниң талазын-хүлээп алган тодарадылганы-берген.

Кижиге бодаарга, кижектер, суд-практиказы шак мындыг таварыл-галарны дүргөн шиитпирлепте-ринге четчир болгаш артар-даа-ышкаш. Ынчалза-даа сыр дедир-түннелдиг болган таварылгалар-база хөй болуп турар. Азы суд-херекти сайгарып көргөш, Пенсия-фондузунун шиитпирин чөптүг-деп-санап, ие кижиниң төртүтүнгөн-че-ди хонук четпейн барган чаш төлүн, Кижиге деп санава дээн уткалыг-шиитпирин хүлээп алган таварыл-галар бар.

Чижээ, Мордовияда бир район-суду ие кижиниң дилээн ханды-рарындан ойталаан. Ынчалза-даа-ие улаштыр Дээди судка херекти-кирирге, Дээди суд район судунун-шиитпирин күш чок болдургаш, херекти катап сайгарар кылдыр-түннел үндүргөн.

Шак бо байдалга Мордовияның-Пенсия фондузунун юристери ол-ла РФ-тин Дээди судунун ол-ла-судьязының чүгө 2009 чылдың-август 28-те сыр дедир уткалыг-тодарадылгазын кол даяңгыыш-кылып ап турар деп бижээ. Ынчалза-даа судьяның сөөлгү-үндүргөн тодарадылгазы күштүг-болур ужурулуг-даа ышкаш.

Бодум ук тодарадылганы со-нуургап көөрү-биле Интернет чет-кизинге «үженип» шаг болган мен. Ынчалза-даа Дээди судтун-даа сай-тызында, өске-даа черлерде ол то-

дарадылганы тыппадым. Азы-судья бодунун ук тодарадылгазын-күш чок болдурганы ол ирги бе?

Суд черлериниң ие кижилерин-деткип турары өөрүнчүг. Ынчалза-даа кижиге бодаарга, социал-кам-галал негеттинип турар, эң-не күш-чок деп санаттынар хамаатылар-биле ажылдап турар Пенсия-фондузунун туружу база элдептиг. Өске талазындан алырга, фонду-нун ажылдакчылары чүгө оларга-бердинген документ-саавырларда-бижиттинген сөстөргө чагытыр-ужурлуг апаар, ынчангаш шала-чөрүлдээлиг хире таварылгаларга-суд шиитпирин оларга албан-негеттинер апаары чугаажок. Ынчалза-даа шак бо хоойлуда-чедир тодарадылганын чүүлдерин-ужун чаш уругларлыг иелер хайы-раан күжүн, нервилерин, үезин чаш-төлүн эки, кадык кылдыр азырал-өстүреринче эвес, а судтар кезип-маңнаарынче чарыгдап турары-харааданчыг. Ынчангаш ук айты-рыг тургустунуп келген, амыдырал-негеп келген чүве болганда, катап-катап судтажып, олче катап эглип-турбазы-биле чаңгыс аай тода-радып, документ-бижик-биле-быжыглап каар болза эки-дир.

Чүге дизе, чамдык таварылга-ларда, судтун шиитпирин күүседи-ринче далашпас болгулаарын база-билип алган мен. Чижээ, Ниже-кузнецк район суду тус черниң-Пенсия фондузун чаргылдашкан ие-херээжен кижиге «Ие капиталын»-бээр деп шиитпир үндүргөн-даа-болза, ук суд шиитпирин фонд-чогуур хуусаазында күүседири-не-далашпаан. Ынчан прокуратура-катап база чаа херек оттургаш, судче кириген, ук Пенсия фонду-зунун салбырын суд шиитпирин күү-сетпейн турары дээш. Шак мындыг-таварылгалар база чаңгыс эвес-дээрзин номчуп танышкан ма-териалдарымдан билип алган мен. Бистиң республикавыстың Пенсия-фондузу ук орукту эдербес-дээрзинге бүзүрээр мен. Ынчангаш-ук судташкан, тиелеп алган Кызыл-кожуунун чурттакчызы херээжен-кижиге холунга «Ие капиталын» ап-алыры чугаажок.

Бистиң республиканың чурттак-чылары боттарының эргелерин-суд дамчыштыр камгалаарынга-чаа-ла чаңчыгып бар чыдар. Ынчангаш шак-ла мындыг байдалга-таварышкан иелериниң судка-эргелерин камгалаары-биле кээр-оруу чаа-ла ажыттынган дээрзи-чугаажок. Та чеже иелерниң күзеп-манаан чаш төлү төртүтүнгөн-до-раан азы чеди хонук четпейн чыда, хай-халап болуп, чок апарган чүве! Олар ийи дугаар ажы-төлүн божуп-алгаш, «Ие капиталы» меңээ чок-болур деп бодал-биле чурттап-чоруур чадавас. Бүгү Россия де-вискээринде айтырыг чиди-биле-көдүрлүп эгелээн чүве болганда, ук хоойлу эдилгелер кириер үе-чедип келгенин ол көргүзүп турар. Бо удаада чугаамны доозуп тура, бо теманы мооң-биле дооспайн-турарымны сагындырып каайн. «Ие капиталы»-биле холбашкан-оон өске кандыг айтырыглар-тургустунуп турарын дараазында-үндүрүлгелерге база сонуургап-көөр бис.

Тыва Республика талазы-биле Роскомхайгаарал эргелели 2006 чылдың июль 27-де «Хууда медээлер дугайында» №152-ФХ Федералдыг хоойлунун негелдезин тайылбырлап тур

Харылзаа адырында хайгаарал, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле федералдыг албаны (күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы — Роскомхайгаарал) 2006 чылдың июль 27-де «Хууда медээлер дугайында» №152-ФХ Федералдыг хоойлунун 2007 чылдың январь 27-де күштүг болуп киргенин медээлеп турар.

Ук хоойлунун сорулгазы — кижиниң хостуг чоруун болгаш эргелерин камгалаарын хандыра-ры болгаш хамаатының оон хууда медээлери-биле ажилды чорудуп тургаш, оон иштинде өг-бүле ча-жыдың, кижиниң хууда амыдыра-лының дээп болбас эргелерин камгалаары.

Хууда медээлер дээр-ге-ле, тодараттыг азы тодараттынып турар кижиге (хууда медээлер субъектизинге) хамаарышкан кан-дыг-бир медээ-дир, оон санынга оон фамилиязы, ады, адазының ады, төрүттүнген чери болгаш чылы, айы, хүнү, адреси, өг-бүлөзи, социал, өнчү-хөреңги байдалы, эртеми, тускай эртеми, орулгазы болгаш өске-даа медээлер кирер (ИНН, паспорт медээлери, шериг албан билединиң, камгаладылга херечилелиниң, эмчи полизиниң болгаш оон-даа өске).

Хууда медээлер субъекти-лериниң эргелерин камгалаарының талазы-биле бүрүн эргелиг органы хууда медээлери Федералдыг хоойлунун негелделеринге дүүш-түр ажилдап кылырының хынал-дазын болгаш хайгааралын хан-дырар харылзаа адырында хайга-арал, информация технологиялары

болгаш массалыг коммуника-циялар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органы болур.

Тыва Республиканың девискээ-ринде ындыг орган Тыва Респу-блика талазы-биле харылзаа ады-рында хайгаарал, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле фе-дералдыг албанын эргелели бо-луп турар — (Тыва Республика та-лазы-биле Роскомхайгаарал эрге-лели), адреси: 667000, Кызыл хоо-рай, Дружба кудумчузу, бажың 156, а/я 53, каб. 201, тел. 2-28-06.

2006 чылдың июль 27-де «Хууда медээлер дугайында» №152-ФХ Федералдыг хоойлунун 3 дугаар чүүлүнүн 2-ги кезээниң негелделеринге дүүштүр Оператор — хууда медээлери ажилдап кылырын чорудуп турар болгаш (азы) организастап турар, а ол ышкаш хууда медээлери ажил-дап чорударының сорулгаларын болгаш тургузуун тодарадып турар күрүне органы, муниципалдыг орган, юридиктиг болгаш хуу кижилер болур (хууда ИНН/КПП, ОГРН бар).

«Хууда медээлер дугайында» Федералдыг хоойлунун 25 дугаарлыг чүүлүнүн 4 дугаар кезээ-ниң негелделеринге дүүштүр хууда медээлери ажилдап чорудуп турар операторлар хууда медээ-лер субъектилериниң эргелерин камгалаар бүрүн эргелиг ор-ганынче хууда медээлер ажил-чору-дулгазының дугайында дыңна-дыгны чорудар уjurлуг.

Тодаргай медээ Роском-хайгааралдың www.rsoc.ru деп

сайтызында салдыгган.

Дыңнадыг бланкызы болгаш ону долдурарының дугайында сү-мелер ТР-де Роскомхайгаарал эр-гелелиниң сайтызында 17.rsoc.ru (http://17.rsoc.ru/directions/1659) салдыгган.

Хууда медээлер субъектиле-риниң эргелериниң камгалалынга хамаарышкан айтырылгарга турас-кааткан хөй-ниити ажылгалдың хуу-да медээлер порталын Роском-хайгаарал октябрь 2-де ажылгалга кириген. Ук порталда хууда медээ-лер операторларынга хууда ме-дээлери ажилдап чорудуп тура-рының дугайында дыңнадыгны долдурарынга белең интерактивтиг хевири бердинген (http://pd.rsoc.ru/operator-registrv/notification). Тыва Республика талазы-биле Роскомхайгаарал эргелелинче пор-тал таварыштыр чоруткан дыңна-дыгны ажилдап кылырын чүгле операторнун портал таварыштыр чара парлаткан (парлаттынып турда дыңнадыгга тускай код үнүп келир) болгаш оон адын салган дыңнадыгның саазын хевириң дамчытканының соонда эгелээр.

Тыва Республика талазы-биле Роскомнадзорнун эргелели хууда медээлери ажилдап кылырын чорудуп турар шупту күрүне эрге-чагырга органнарындан, муници-палдыг эрге-чагырга органнары-ның шупту хевирилеринден, юри-диктиг болгаш хуу кижилерден Федералдыг хоойлунун 22 чүүлү-нүн 1 кезээнге дүүштүр хууда ме-дээлер ажилдап чорудуп турары-ның дугайында дыңнадыгны чору-дарын дилеп тур.

Ук органның хоойлу езугаар чорудуп турар ажил-чорудулга-зын кылырынга херек болгаш чорудары хоойлу-биле көрдүнген медээлериң күрүне органынче киригинмээни 2006 чылдың июль 27-де «Хууда медээлер дугайында» №152-ФХ Федералдыг хоой-лунун 22 чүүлүнүн 1 кезээниң хажы-дышыкыны болур болгаш РФ-тиң АЭХ кодекзиниң 19.7 чүүлүнге хамаарыштыр административтиг чорудулганы оттурарын болдурар.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң кады ажилдап чоруур эживис, Сукпак суурун чагырыкчызы **Алефтина Хеймер-ооловна МОНГУШ** апрель 15-да мугур 50 харлаар. Ынчангаш эживиске дараазында одуругларын тураскааттывыс:

Аажы-чаңы оожум-топтуг,
Ажыл-ишчи, эрес-кежээ
Ажылдакчы эживиске
Аас-кежик, кадыкшылды
Өөрүшкүнү, каткы-хөгнү
Өөрлери күзеп тур бис.

Кады ажилдап турар эштери.

ТРАНСПОРТ ШИМЧЭЭШКИНИ ХАГДЫНГАН

ТР-ниң «Тываавторук» автомобиль орукта-рының эргелели 2010 чылдың апрель 12-ден эгелее транспорт шимчээшкениниң дараазында:

— Бояровка — Тоора-Хем авторуктуң 156-гы километринде «Тоора-Хем»;
— Кызыл — Кара-Хаак авторуктуң 14-кү километринде «Кара-Хаак»;
— Сарыг-Сеп — Балгазын авторуктуң 12-ги километринде «Бүрен-Аксы» дош кыры-биле кежиглер хагдыганын сонуургалдыг организацияларга дыңнадып тур.

НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИН

Библиотекаларның, школарның, тыва чогаал башкыларының, номчукчуларның болгаш бижикилериниң кичээнгейинге

Тываның чогаалчыларының «Улуг-Хем» чечен чогаал журналы почта салбырларындан чагыдып алынар. 2010 чылдың II чартында чагыдылганың өртээ 516 рубль 24 көпеек.

«Улуг-Хемни» номчунар. «Улуг-Хемге» парладынар.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, сеткүүлдүн редакциясы.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ававыс **Марта Ооржаквна БАЙ-КАРАНЫ** сөө орукче үдежи, качыгдалдыг сагыш-сеткиливисти, мунчул муңгаралывысты үлежип чазыктырбышаан, материалдыг дүз чедирген ыракта-даа, чоокта-даа чурттап чоруур төрелдеринс кожуунун албан организацияларынга: кожуун чагыргазынга, Суг-А ортумак школазының, кожуунун өөрөдилге килдизиниң, садиктер коллективтеринге четтиргенивисти илеретпишаан, черге чед мөгөйдивис.

Өөнүң ээзи Семен Даваевич Бай-Кара, уруглары, уйнуктар

Дунмам Александр Допар-оолович ХОМУШКУН чырык овор-хевириңге

СЕНИ ЧОКТАП ...

Чаптанчыг, чаш дунмам сени
Чажындан-на эскерген мен:
Аажы-чаңың топтуг, бөдүүн,
Ажыл-ишке дадыккан сен.
Кажар, хоптак сеткилң чок,
Кожа-хелбээ чоннуг чордун.
Аваң, ачаң аалын утпайн,
Ачы-дузаң бараалгадып,
Чалыы шаандан «КАМаз» мунуп,
Чүк сөөртүп ажылдааштын,
Амыдырал аайы-биле аңыланым,
Ажы-төлдүг, эштиг болдун.
Чуртталгаже шымып кирер
Чүткүлдүг-ле чордун, дунмам.
Кандыг салым сенээ дүштү,
Кара черже эрте кирдиң.
Кээргел чок дерзии холдар

Кыстың, оолдун ызын дыңна
Килең сөстүн нүүрүн көрүп,
Кыпсынчыг-ла чурттаар боор
Эргим, чараш мээң дунмам
Эгиттинмес, эеп келбес.
Сеткилимден сени чоктап,
Сагышырап түрөп чор мен.
Чылдар эртер,
бодоп чораан күзелдер
Чедир кылбаан,
четтикпээниң бодалдары
Чуртталгада артып калган
бистер оң
Чалданмайн күүседип
бүдүрер б
Рада МОНГУШ

Кызыл хоорай.

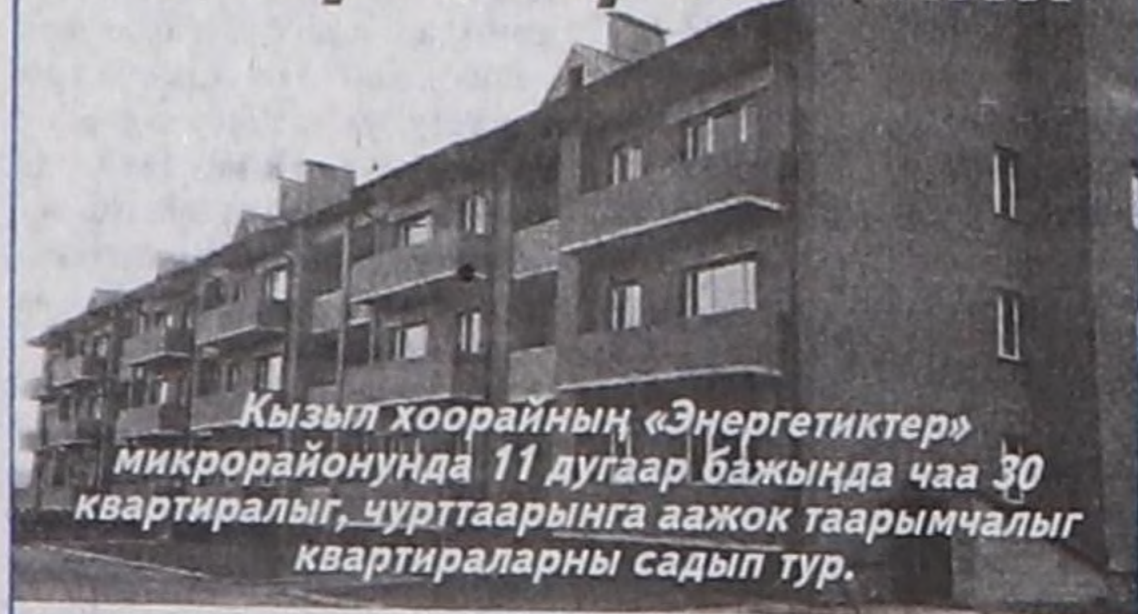
Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудука палатазының Аппарады болгаш депутаттары Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги чыбыжының (1993-1998 чылдар) депутаты

Шулуун-Бадыр Хайдыпович
СЕРЭЭДАРНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге болгаш дөргүл-төрелдеринге ханы кажыдалды илередиң тур.

Бо онзагай кижиниң дугайында тураскаал бистиң чүрөктеривиске кезээ мөңгөде артар.

«Энергострой» КХН

Кызыл хоорайның «Энергетиктер» микрорайонунда 11 дугаар бажында чаа 30 квартиралыг, чурттаарыңа аажок таарымчалыг квартираларны садып тур.

1 өрээлдиг квартира—44 дөрбелчин метр; 2 өрээлдиң—72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 5-90-03, 17.00 шактың соонда 5-89-31. Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101, 8-906-997-2525.

БОДУНУҢ КВАТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агенттели» ААН болгаш Россияның Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизиң берип турар.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал ортумак школазының 2004 чылда **Аржаана Алексеевна ХЕРТЕКТИҢ** адынга тывысканы Б № 12525270 ниити билиг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

***

Эрзин кожуунун Кызыл-Сылдыс ортумак школазының 2007 чылдың июнь 22-де **Руслан Константинович КЫРГЫСТЫҢ** адынга тывыс-кан 17 АА №00043/2 ниити билиг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөрөдилге — 2-03-88, очулга — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, чагаа — 2-17-09, үлетпур — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8890. Чагыг 41. Номериң парламгаже дужаганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ШЫН